

договора и условий труда: сравн. анализ законодательства России, Беларуси, др. стран СНГ и Запад. Европы [Текст] / Томашевский К.Л. – М.: Изд-во деловой и учеб. лит., 2006. – С. 55. **15.** *Трудовое право России: Учебник* [Текст] / под ред. С.П. Маврина, Е.Б. Хохлова – М.: Юристъ, 2002. – С. 260. **16.** *Венедіктов С.В.* Теоретико-правові засади сучасної концепції трудового правовідношення в Україні: монографія [Текст] / Венедіктов С.В. – Х.: ХНУ імені В.Н. Карабіна, 2011. – С. 69. **17.** *Сучасна правова енциклопедія* [Текст] / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.]; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 104. **18.** *Бондаренко Э.Н.* Трудовой договор как основание возникновения правоотношения [Текст] / Бондаренко Э.Н. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 45-46. **19.** *Договір як універсальна правова конструкція* [Текст]: монографія / А. П. Гетьман [та ін.]; за ред.: А. П. Гетьмана, В. І. Борисової; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х.: Право, 2012. – С. 119. **20.** *Закон України Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні* [Електронний ресурс]: Закон від 16.07.1999 № 996-XIV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-14> **21.** *Закон України Про міжнародне приватне право* [Електронний ресурс]: Закон від 23.06.2005 № 2709-IV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> **22.** *Процевський В. О.* Приватно-правове регулювання соціально-трудових відносин: монографія [Текст] / Процевський В. О. – Х.: ХНАДУ, 2012. – С. 181. **23.** *Киселев И.Я.* Зарубежное трудовое право: учеб. [Текст] / Киселев И.Я. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1998. – С. 80.

УДК 349.23

О. В. ЧЕРКАСОВ

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВІДНОСИН ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Аналізується проблема правовідносин юридичної відповідальності. Обґрунтовано твердження про те, що юридична відповідальність у трудовому праві реалізується в рамках відокремленого охоронного правовідношення. Виділяються конкретні аспекти проблеми реалізації правовідносин юридичної відповідальності, що виникають у сфері застосування найманої праці. Здійснено спробу визначити місце правовідносин відповідальності у предметі трудового права. Піддано критиці позицію щодо включення відносин відповідальності у трудовому праві до складу єдиного трудового правовідношення. Сформульовано тезу про необхідність визначення місця правовідносин юридичної відповідальності у чинному законодавстві про працю.

Ключові слова: *трудова правовідношення, юридична відповідальність, охоронні правовідносини, відповідальність у трудовому праві, дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність.*

Черкасов О.В. К вопросу правоотношений юридической ответственности в трудовом праве

Анализируется проблема правоотношений юридической ответственности. Обосновано утверждение о том, что юридическая ответственность в трудовом праве реализуется в рамках отдельного охранительного правоотношения. Выделяются конкретные аспекты проблемы реализации правоотношений юридической ответственности, которые возникают в сфере применения наемного труда. Осуществлена попытка

© **ЧЕРКАСОВ Олег Владимирович** – аспірант Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ка определить место правоотношений ответственности в предмете трудового права. Поддается критике позиция, согласно которой, отношения ответственности в трудовом праве включаются в состав единого трудового правоотношения. Сформулирован тезис о необходимости определения места правоотношений юридической ответственности в действующем законодательстве о труде.

Ключевые слова: трудовое правоотношение, юридическая ответственность, охранительные правоотношения, ответственность в трудовом праве, дисциплинарная ответственность, материальная ответственность.

Tcherkasov Oleg. To the question of the relations of legal liability in labour law

The article is devoted to analysis the problem of legal relations of legal liability. The statement that the legal responsibility in the labour law is implemented in a separate protective legal relation was grounded. Specific aspects of the implementation of the relations of legal liability that arise in the use of hired labor were indentified. An attempt to define the place of legal liability in the subject of labor law was performed. The position that the relationships of responsibility in the labour law are included in a single employment relationship was criticized. The thesis about requirement to determine the place of relations of legal liability in the labor legislation was formulated.

Key words: labour relations, legal liability, protective legal relations, liability in labour law, disciplinary liability, material liability.

Право як загальний регулятор поведінки суб'єктів суспільних відносин має бути підкріплене механізмом його реалізації. Одним із заходів забезпечення належного виконання суб'єктами права своїх обов'язків є юридична відповідальність.

Дослідження юридичної відповідальності має велике науково-практичне значення як для загальної теорії права, так і окремих галузей правової науки. За своєю природою юридична відповідальність – багатоаспектна правова категорія. Існують різні теоретико-правові підходи до розуміння цього правового явища. Одним із таких є тлумачення юридичної відповідальності як особливого охоронного правовідношення.

Дослідженню правовідносин, у тому числі в галузі трудового права, присвячені фундаментальні праці М. Г. Александрова, Л. Я. Гінцбурга, В. М. Горшеньова, С. О. Іванова, М. П. Карпушина, Р. З. Лівшиця, А. Р. Мацюка, О. С. Пашкова, П. Д. Пилипенка, О. І. Процевського, Ю. П. Орловського, В.М. Скобелкіна, О. В. Смирнова, Г. І. Чанишевої та інших вчених.

Незважаючи на значну кількість загальнотеоретичних і галузевих досліджень, з'ясування правової природи правовідносин, пов'язаних з юридичною відповідальністю, їх місця серед усього масиву правових відносин є достатньо актуальним напрямом наукових досліджень. Окремі теоретичні аспекти цієї проблеми до цього часу залишаються невирішеними. До таких слід віднести: визначення характеру охоронного правовідношення (матеріальний чи процесуальний); моменту та підстави виникнення; особливості співвідношення з регулятивними правовідносинами. Отже, невизначеність окремих аспектів правовідносин юридичної відповідальності й наявність наукової дискусії щодо цієї проблеми зумовлюють необхідність додаткових досліджень у цьому напрямку.

Проблема відповідальності в будь-якій галузі права за своєю сутністю є проблемою правовідношення, що породжене правопорушенням як певним юридичним фактом¹. У загальному розумінні юридична відповідальність представляє собою регламентоване нормами права суспільне відношення, у якому на правопо-

рушника покладається обов'язок зазнати відповідних позбавлень і несприятливих наслідків за вчинене правопорушення, що кореспондує з обов'язком компетентного органу притягнути винну особу до відповідальності. Слід погодитись з Р. Л. Хачатуровим та Д. А. Ліпінським у тому, що юридичну відповідальність необхідно вивчати з позиції праввідношення, оскільки її неможливо уявити у вигляді одностороннього явища – як відповідальність перед самим собою². У цьому сенсі логічною є думка про те, що юридичної відповідальності немає і не може бути за межами чинного права. Як і правове регулювання в цілому, юридична відповідальність можлива лише там, де об'єктивно існує можливість доказування і виконання правовідносин засобами юридичного процесу, причому її реалізація вимагає спеціального апарату, здатного застосовувати правові норми і при необхідності примушувати до їх виконання та дотримання³.

Цілком виправданим є судження, що з'ясування сутності охоронних правовідносин дозволяє більш глибоко розкрити поняття юридичної відповідальності та її зміст. Крім того, зв'язок цих категорій дозволяє встановити місце юридичної відповідальності серед інших правових явищ, з правильних методологічних позицій підійти до вирішення питання про класифікацію видів відповідальності⁴. У зв'язку з цим, метою статті є аналіз юридичної відповідальності у трудовому праві в аспекті охоронних правовідносин, визначення їх місця у предметі трудового права.

Серед теоретиків права існують різні погляди щодо розуміння правовідносин юридичної відповідальності. М. Г. Александров першим висловив ідею про те, що порушення правової норми веде до виникнення особливого охоронного правовідношення, яке має на меті застосування до порушника певної санкції⁵. С. С. Алексєєв пов'язав охоронні правовідносини з охоронною функцією права. Вони складаються на основі охоронних юридичних норм, виникають внаслідок юридичного факту – правопорушення. В рамках цих правовідносин здійснюється юридична відповідальність і застосовуються заходи захисту суб'єктивних прав⁶. Специфіка охоронних правовідносин проявляється у порівнянні з регулятивними, що відрізняються один від одного низкою юридичних ознак: не тільки за підставами виникнення (тобто за ознакою того, чи виникають вони на основі правомірної чи неправомірної поведінки суб'єктів), але й за змістом суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, по їх співвідношенню між собою. Зокрема, охоронні правовідносини завжди є відносинами влади; в їх зміст входять заходи державного примусового впливу – санкції⁷.

Не всі представники правової науки дотримуються точки зору, що юридична відповідальність реалізується в рамках правовідносин. Так, С. М. Братусь займає діаметрально протилежну позицію. За його переконанням відповідальність – не правовідношення, а атрибут, властивість обов'язку на тій стадії його реалізації, коли він не виконується добровільно навіть при бажанні зобов'язаної особи і тому застосовується державний примус. Перетворення відповідальності у правовідношення не викликано необхідністю. Така конструкція, з точки зору С. М. Братуся, є штучною, оскільки нового правовідношення при настанні відповідальності не виникає, а реалізується правовідношення, змістом якого є або раніше існуючий обов'язок, або обов'язок, що виник в зв'язку з правопорушенням. Внаслідок чого дослідник під відповідальністю розуміє примусово виконуваний обов'язок, що існував раніше або виник внаслідок правопорушення і є елементом правовідношення, яке порушене⁸. Слід підкреслити, що така позиція є спірною і не ви-

дається достатньо обґрунтованою. Юридична відповідальність у рамках правовідносин виникає як результат їх конкретизації. Оскільки відповідальності, що реалізується, передував обов'язок особи не скоювати діянь, за які вона передбачена, вид і міра відповідальності встановлюються державою, передбачаються санкціями правових норм і в цьому сенсі є об'єктивними щодо особи⁹.

Більшість дослідників галузі трудового права лише констатували існування охоронного трудового правовідношення. Зауважимо, що М. Г. Александров, а також О. О. Абрамова, Л. Я. Гінцбург, Є. О. Кльонон, В. Г. Малов, Р. З. Лівшиць, П. Р. Стависький й інші науковці розглядали відносини з дисциплінарної відповідальності та відшкодування матеріальної шкоди в якості елементів єдиного складного триваючого трудового правовідношення¹⁰. На думку А. М. Лушнікова та М. В. Лушнікової, відповідальність в трудовому праві є проявом існування елементарних матеріальних охоронних правовідносин з дисциплінарної й матеріальної відповідальності, які виникають в рамках складного триваючого трудового правовідношення¹¹. Однак В. С. Андреев, О. І. Процевський, О. В. П'ятаков, В. М. Скобелкін, В. М. Смирнов, Л. О. Сироватська дотримуються іншої точки зору, яка полягає в тому, що охоронні правовідносини у трудовому праві є тісно пов'язаними з трудовим правовідношенням¹². Таким чином, визначення місця правовідносин в трудовому праві має дискусійний характер.

Охоронне правовідношення за своєю сутністю не може бути складовим єдиного трудового правовідношення, оскільки вони різняться, зокнайменше, за своєю сутністю та змістом. О. І. Процевський підкреслює, що серцевиною змісту трудового відношення є обов'язок працівника виконувати обумовлену трудовим договором роботу. Основою змісту охоронного правовідношення є обов'язок порушника дисципліни праці зазнати неvigідних наслідків. Отже, охоронне правовідношення виникає та існує як відокремлене від трудового в рамках предмета трудового права, виконуючи визначену йому роль¹³. Обов'язок відшкодувати шкоду або зазнати несприятливих наслідків є додатковим по відношенню до обов'язку належного виконання працівником своєї трудової функції та має опосередкований характер. Такий обов'язок може бути реалізований лише в рамках окремого правовідношення, яке виникає на підставі конкретного порушення норм права. Відповідальність у трудовому праві виражає зміст охоронного правовідношення, цільове призначення якого полягає у забезпеченні належного виконання стороною трудового договору своїх обов'язків. Якщо одна із сторін трудового договору не виконує або неналежно виконує взяті на себе обов'язки, то метою охоронного правовідношення буде примусове підпорядкування правопорушника встановленому порядку. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність у трудовому праві є тим правовим примусом суб'єктів трудового права, що забезпечує реалізацію суб'єктивних прав і обов'язків сторін трудового правовідношення. О. І. Процевський наголошує, що виділення охоронних правовідносин у самостійний вид похідних від трудового відношення пояснюється діалектичною взаємообумовленістю обов'язку дотримуватися дисципліни праці у трудовому відношенні й настанням відповідальності за його невиконання чи неналежне виконання. Оскільки дисциплінарна і матеріальна відповідальності розглядаються як самостійні види юридичної відповідальності за порушення трудової дисципліни¹⁴, а відповідальність є суспільним відношенням за змістом і формою¹⁵, остільки й належить визнати наявність похідних охоронних відносин в рамках предмета трудового права¹⁶.

Правопорушення є єдиною підставою для реалізації юридичної відповідальності, що реалізується в рамках охоронного правовідношення. Різні правопорушення є підґрунтям для виникнення різних за характером видів правовідносин. Диференціація правопорушень як підстав юридичної відповідальності дозволяє сформулювати цілісне уявлення про правовідносини, що виникають у результаті порушення норми права, надає змогу оцінити самостійність певного виду юридичної відповідальності.

На розподіл правопорушень у трудовому праві вказувала Л. О. Сироватська, виділяючи дисциплінарний проступок і майнове правопорушення¹⁷. У трудовому праві дисциплінарне правопорушення або трудове майнове правопорушення тягнуть виникнення не якого-небудь одного правовідношення, яке б охоплювало обидва види юридичної відповідальності, а абсолютно різні за сутністю і змістом правовідносини. П. Р. Ставицький цілком слушно наголосив на тому, що зведення всіх правопорушень у трудовому правовідношенні до дисциплінарного проступку свідчить про однокбий підхід. Трудове правовідношення двостороннє, кожен його суб'єкт володіє і суб'єктивними правами, і граничними обов'язками. Відповідно, можливе порушення обов'язків або неправильне застосування прав, що тягне за собою певну відповідальність. Дисциплінарний проступок і дисциплінарна відповідальність носять односторонній характер, оскільки їх суб'єктом є працівник. За такого положення інший суб'єкт трудового правовідношення завчасно звільняється від усякої відповідальності, оскільки відповідальність можуть нести лише посадові особи, а не підприємство, установа, організація¹⁸. Таким чином, різні за характером правопорушення в рамках трудового правовідношення є підставами для виникнення зовсім відмінних правовідносин, за участі різних суб'єктів, з власним змістом і спрямованістю.

Хоча правовідносини відповідальності у трудовому праві не входять до складу трудового правовідношення, однак існують разом з ним. Правопорушення, що є підставою для виникнення охоронних правовідносин у трудовому праві, вчиняється не інакше як у рамках трудового правовідношення. До того ж, заходи відповідальності у трудовому праві застосовуються лише до сторін існуючого трудового правовідношення, що є засадою єдності дисциплінарної та матеріальної відповідальності.

У структурі підстав виникнення правовідносин відповідальності можливо виділити наявність двох елементів: першого – нормативного, другого – фактичного. Нормативне підґрунтя правовідносин відповідальності – сукупність нормативно-правових актів, що наділяють суб'єкта правовідносин відповідальності певними повноваженнями і регулюють процес реалізації юридичної відповідальності. Фактична підстава правовідносин – юридичний факт правопорушення¹⁹. Наразі місце правовідносин юридичної відповідальності в трудовому законодавстві не визначено. Чинне трудове законодавство України, на жаль, не містить вказівки про коло суспільних відносин, які входять до його предмету регулювання. Необхідно зауважити, що ст. 1 Трудового кодексу Російської Федерації визначає коло правовідносин, які регулюються цим Кодексом. До таких відносяться трудові та безпосередньо з ними взаємопов'язані відносини, серед яких відносини матеріальної відповідальності роботодавців і працівників у сфері праці²⁰. Однак існує певна непослідовність побудови вказаної норми, оскільки місце дисциплінарної відповідальності не з'ясоване. Відповідно до ст. 2 проекту Трудового кодексу України № 2902 від 27.08.2013 р. відносини щодо відповідальності ро-

ботодавців і працівників включаються до предмету регулювання цим Кодексом²¹. Наведене положення проекту Трудового кодексу України є позитивним з точки зору того, що включення правовідносин відповідальності в трудовому праві до предмету регулювання кодифікованого акту про працю створює нормативну основу для реалізації таких правовідносин.

Отже, проблема правовідносин відповідальності в трудовому праві має щонайменше два аспекти. Перший – визначення місця відносин юридичної відповідальності в предметі трудового права, другий – закріплення нормативного регулювання таких правовідносин.

Таким чином, правовідносини, в рамках яких реалізується юридична відповідальність у трудовому праві, посідають одне з провідних місць у предметі трудового права. За своєю сутністю, змістом і призначенням вони є тісно пов'язаними з трудовими відносинами, адже впливають з них і реалізуються задля їх забезпечення. Це проявляється у тому, що дисциплінарна відповідальність забезпечує належний порядок здійснення працівниками своїх трудових функцій, а відтак і організаційний елемент трудового правовідношення. Матеріальна відповідальність, у свою чергу, спрямована на охорону майна і майнових інтересів сторін трудового договору.

Процес створення оновленого законодавства про працю України має бути врахованим і враховувати як позитивний, так і негативний досвід правозастосування. Загальні засади правового регулювання правовідносин юридичної відповідальності у трудовому праві потребують детальної регламентації у кодифікованому акті про працю, а самі правовідносини мають бути включені до предмету регулювання законодавства про працю.

1. *Базылев Б.Т.* Юридическая ответственность как охранительное отношение / Б.Т. Базылев // Сов. государство и право. – 1980. – № 8. – С. 122. 2. *Хачатуров Р.Л.* Общая теория юридической ответственности: Монография / Р.Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – С. 185. 3. *Проблемы теории государства и права: учебное пособие* / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юрист, 2001. – С. 640. 4. *Сыроватская Л. А.* Ответственность по советскому трудовому праву / Сыроватская Л.А. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 27. 5. *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / Александров Н.Г. – М., 1955. – С. 91-92. 6. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права / Алексеев С.С.: в 2-х т. – Т.1. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. – С. 268-269. 7. *Алексеев С.С.* Общая теория права: курс в 2-х т / Алексеев С.С. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т.П. – С. 108. 8. *Братусь С.Н.* Юридическая ответственность и законность (Очерк теории) / Братусь С.Н. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 102-103. 9. *Радько Т. Н.* Теория государства и права: учебник для студ. вузов / Радько Т.Н. – М.: Проспект, 2009. – С. 590. 10. *Александров Н. Г.* Трудовое правоотношение / Александров Н. Г. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – С. 265-266, 292; *Абрамова А. А.* Дисциплина труда в СССР / *Абрамова А.А.* – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 29; *Гинцбург Л. Я.* Социалистическое трудовое правоотношение / Гинцбург Л.Я. – М.: Наука, 1977. – С. 64-65; *Иванов С. А.* Личность в советском трудовом праве / С. А. Иванов, Р. З. Лившиц. – М.: Наука, 1982. – С. 197-227; *Кленов Е. А.* Материальная ответственность рабочих и служащих на предприятии / Е. А. Кленов, В. Г. Малов. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 34-36; *Стависский П. Р.* Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / Ставиский П.Р. – К.; Одесса: Вища шк., 1982. – С. 115–125. 11. *Лушников А.М.* Курс трудового права: учебник: в 2 т. – Т. 2: Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – М.: Статут, 2009. – С. 725. 12. *Процев-*

ский А.И. Предмет советского трудового права / Процевский А.И. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 34; Пятаков А.В. Укрепление трудовой дисциплины / Пятаков А.В. – М., 1979. – С. 153; Скобелкин В.Н. Трудовые правоотношения / Скобелкин В.Н. – М.: Вердикт-1 М, 1999. – С. 142-147; Советское трудовое право / под ред. В. С. Андреева. – М.: Высш. шк., 1976. – С. 57. **13.** Процевский А.И. Цит. работа. – С. 144, 146. **14.** Абрамова А.А. Дисциплина труда в СССР / Абрамова А.А. – М., 1969. – С. 134-135; Смирнов В.Н. Дисциплина труда в СССР (социальные и правовые проблемы) / Смирнов В.Н. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1972. – С. 70-75, 77; Сыроватская Л.А. Ответственность по советскому трудовому праву / Сыроватская Л.А. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 28, 39, 170, 174. **15.** Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 9, 49-50, 76, 194-200. **16.** Процевский А.И. Цит. работа. – С. 34. **17.** Сыроватская Л.А. Цит. работа. – С. 43-44. **18.** Ставиский П.Р. Цит. работа. – С. 75. **19.** Кирсанова А.В. Правоотношения юридической ответственности: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук / А. В. Кирсанова. – Тамбов, 2009. – С. 8. **20.** Трудовой кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]: Полный текст Трудового кодекса Российской Федерации (ТК РФ) от 30 декабря 2001 г. № 197-ФЗ. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/tkrf/>. **21.** Проект Трудового кодекса Украины [Электронный ресурс]: Проект 2902 від 27.08.2013. – Режим доступа: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc41?pf3511=46746>.